

De gebeden in het Gruuthuse-handschrift

Overlevering en de rol van de corrector*

RENÉE GABRIËL & JOHAN OOSTERMAN
Radboud Universiteit Nijmegen

1. Inleiding

Met de woorden 'Uniek middeleeuws handschrift in KB' werd op Teletekst de aankoop van het Gruuthuse-handschrift wereldkundig gemaakt. De omschrijving is tekenend voor het beeld dat er van het handschrift bestaat en dat bij de aankoop van de codex in alle kranten herhaald werd. Uniek is het handschrift als geheel zeker. Maar geldt dit predikaat wel voor de inhoud van de gehele codex? De liederen en gedichten zijn unica,¹ maar van de zeven gebeden in het eerste deel van de codex zijn er zes ook elders overgeleverd.² Gebed 1 en 2, *Miserere mei deus* en *O glorieus almogende god*, kennen zelfs een opvallend grote verspreiding en zijn in vijftien, respectievelijk tien handschriften bewaard gebleven. Onder de twintig handschriften met Gruuthuse-gebeden zijn er twee die opvallen doordat ze meer parallelteksten met het Gruuthuse-handschrift delen dan alle andere handschriften die hier ter sprake komen. Het handschrift Leiden, UB, BPL 2627, dat aan het begin van de vijftiende eeuw in Brugge vervaardigd is, bevat vijf van de zeven Gruuthuse-gebeden; vier van deze gebeden staan ook in het handschrift Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, Neerl. 11, dat rond dezelfde tijd in Brugge geproduceerd werd.³ De Gruuthuse-gebeden staan in deze handschriften in elkaars

---

* Het onderzoek dat in dit artikel wordt gepresenteerd is voor een belangrijk deel uitgevoerd door Renée Gabriël tijdens een stage op het Huygens Instituut in Den Haag onder begeleiding van Herman Brinkman. Er is verder onder meer gebruik gemaakt van gepubliceerde en ongepubliceerde resultaten van het dissertatieonderzoek van Johan Oosterman, en van een lezing over de corrector door Herman Brinkman.

¹ De eerste strofe van gedicht 11, het ABC-gedicht van Jan van Hulst, is overgeleverd in twee handschriften met de *Excellente kroniek van Vlaanderen*: zie Oosterman-in voorbereiding. Verder is er van drie Gruuthuse-liederen een contrafact bekend. Zie Oosterman 1992, pp. 191 en 379, n. 17 en Oosterman 2007, pp. 40 e.v.

² Naast de gebeden uit het eerste deel van het handschrift, komen er ook elders in de codex gebeden of daaraan verwante teksten voor, maar deze kennen geen parallellevering. Zie Oosterman 1992, pp. 190-191 en p. 379, n. 15.

³ Het handschrift Fulda, Hessische Landesbibliothek, Aa 144 bevat naast gebed 1 ook het derde Gruuthuse-gebed. Het blijft hier buiten beschouwing.

directe omgeving, en naast andere gebeden die afkomstig zijn uit het Brugge van omstreeks 1400. Dergelijke omvangrijke clusters komen in de overlevering van berijmde gebeden zelden voor en vormen dan ook een sterke aanwijzing voor een nauwe verwantschap tussen beide codices en het Gruuthusehandschrift. Gruuthuse staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een ruimere overleveringstraditie. Deze overlevering is al eerder in kaart gebracht, maar de vraag naar de tekstuele variatie in die overlevering en de plaats van het Gruuthusehandschrift daarbinnen verdient meer aandacht.⁴

Nu het handschrift voor onderzoek beschikbaar is, kunnen ook de correcties die in de eerste twee gebeden zijn aangebracht voor het eerst echt goed in het onderzoek betrokken worden. Verschillende onderzoekers hebben de correcties in hun beschrijving van het handschrift gesignaleerd. De Vreese (1940, p. 254) nam aan dat de corrector in de laatste fase van de totstandkoming van de codex het hele handschrift corrigeerde, maar Heeroma (1966, p.19) liet zien dat de corrector maar in enkele teksten ingreep. Uit het voorkomen van de correcties in het werk van hand β , concludeerde hij dat deze onnauwkeurig te werk ging.⁵ Gerritsen (1969, pp. 192-193) veegde deze conclusie wegens gebrek aan ondersteunend onderzoek van tafel en deed voor het eerst een poging iets over de motivatie van de corrector te achterhalen. Hij kon zich hierbij echter slechts baseren op de editie Carton en een uitgave van een van de parallelteksten uit 1896.⁶ Zijn voorlopige conclusie was dat hand β moest werken met een slechte legger, wat voor de corrector aanleiding was de tekst te verbeteren. Zolang de codex niet toegankelijk was voor onderzoek en de parallelteksten niet ontsloten waren, moest grondig onderzoek uitblijven.⁷ Nu de afbeeldingen van het handschrift op internet te bekijken zijn en het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek bestudeerd kan worden, kan meer inzicht verworven worden in de werkwijze van een persoon die voor de totstandkoming van de codex niet onbelangrijk is geweest, zoals Herman

⁴ De overlevering van de Gruuthuse-gebeden wordt besproken in Oosterman 1992. Daar vindt men op pp. 204-206 een lijst van alle handschriften. Het handschrift dat in dit overzicht vermeld wordt onder de signatuur *Olim* Amsterdam, R.W. de Vries, 9 wordt tegenwoordig bewaard in Baltimore, WAM, W. 189. Zie over de Gruuthuse-gebeden ook: Oosterman 1995a, pp. 88-92.

⁵ We gebruiken hier de sigle β , waarvan Heeroma, in navolging van De Vreese, gebruikmaakt. Verderop, wanneer we onze eigen bevindingen presenteren, hanteren we de nieuwe, door Herman Brinkman geïntroduceerde siglen voor de benoeming van de afzonderlijke kopiisten.

⁶ De Gheldere 1896 geeft een editie van het handschrift Brugge, GS, 72/175.

⁷ Deschamps wees voor het eerst op zes parallelversies (1972, nr. 41, pp. 127-128). In eerder onderzoek naar de verhouding tussen verschillende versies van de gebeden werden niet alle bronnen betrokken en bleven de correcties buiten beschouwing (Lievens 1976, p. 100 en Oosterman 1992, pp. 191-192).

Brinkman in zijn bijdrage aan deze bundel laat zien. De corrector vult het handschrift op een aantal plaatsen aan en corrigeert naast de gebeden ook de tweede minneallegorie. Het bijzondere aan de eerste twee gebeden is dat we hier – anders dan bij de tweede minneallegorie – over een paralleloverlevering beschikken aan de hand waarvan nader onderzocht kan worden of de corrector zich bijvoorbeeld laat leiden door varianten die hij uit andere versies kent, dan wel naar eigen inzicht corrigeert.

In het eerste deel van deze bijdrage richten wij ons op de plaats van het Gruuthuse-handschrift in de gebeden- en getijdenboekentraditie uit de vijftiende eeuw, met name voor de eerste twee gebeden. Hoe verhouden de verschillende versies van deze gebeden zich tot elkaar en welke plaats nemen de getuigen uit het Gruuthuse-handschrift daarbinnen in? Vervolgens wordt de werkwijze van de voor de totstandkoming van de codex zo belangrijke corrector onderzocht. Welke wijzigingen brengt hij aan, waarop baseert hij zich bij zijn werk, en waarom grijpt hij in de eerste twee gebeden in? Tot slot zal uiteengezet worden welke inzichten en vragen rond het Brugse boekbedrijf het onderzoek oplevert en op welke wijze het Gruuthuse-handschrift met dit boekbedrijf in verband staat.

2. Handschriften

Alvorens in te gaan op de verhouding tussen de verschillende getuigen van de eerste twee gebeden, staan we kort stil bij de handschriften waarin Gruuthuse-gebeden zijn overgeleverd.⁸ Dan wordt namelijk zichtbaar dat het Gruuthuse-handschrift, als het gaat om het uiterlijk van de codex, uniek is in vergelijking met de andere handschriften waarin Gruuthuse-gebeden zijn overgeleverd. Dit zijn vrijwel uitsluitend verzorgde gebeden- en getijdenboeken: perkamenten eenkolomshandschriften, geschreven in een textualis en vaak rijk verlucht. De productie concentreert zich – enkele uitzonderingen daargelaten – in Brugge en in de eerste helft van de vijftiende eeuw (Oosterman 1992, p. 200). Een zeer kostbaar voorbeeld is het handschrift Londen, British Library, Add. 39.638, dat omstreeks 1445 in Brugge is gemaakt. Het bevat een rijke en bijzondere verzameling gebeden, waaronder zowel diverse teksten die ook uit andere handschriften bekend zijn als gebeden die speciaal ten behoeve van de bezitters van deze codex geschreven moeten zijn. Romboud en Christina, zoals de welgestelde opdrachtgevers heetten, hebben zichzelf en hun wapenschilden laten afbeelden met hun naamheiligen op een van de twintig kostbare miniaturen die dit boek bevat.⁹ De zorgvuldige opbouw van het boek, de

⁸ Zie voor een uitvoerige bespreking Oosterman 1992.

⁹ Zie Oosterman 1995b, met een kleurenillustratie van de beschreven miniatuur op p. 744.

bijzondere keuze van de gebeden en de rijkdom van de verluchting maken duidelijk dat de bezitters behoorden tot de hoogste kringen van de toenmalige samenleving. Gelet op de teksten moeten ze behoord hebben tot kringen van rederijkers of in een nauwe relatie met hen hebben gestaan. In die context zijn de Gruuthuse-gebeden, waarvan de eerste twee in dit boek zijn genoteerd, geheel op hun plaats.

Het Gruuthuse-handschrift wijkt qua uitvoering af van de meeste boeken waarin de Gruuthuse-gebeden zijn overgeleverd. Het heeft geen verluchting, is groter van formaat dan gebeden- en getijdenboeken en heeft een opmaak in twee kolommen. Wel wijzen vier gouden initialen in de oudste kern van het handschrift erop dat het met aandacht en op professionele wijze vervaardigd werd en aanvankelijk een uiterst verzorgd boek was. Dat het handschrift tegenwoordig een wat rommelig uiterlijk heeft, komt doordat er in latere fasen teksten zijn toegevoegd en wijzigingen zijn aangebracht, en doordat het materiaal niet meer zijn oorspronkelijke glans vertoont: het handschrift kent op verschillende plaatsen ernstige slijtage, de inkt is verbleekt en latere onderzoekers hebben sporen van reagens achtergelaten waardoor sommige passages haast onleesbaar geworden zijn. Naast het Gruuthuse-handschrift is er nog één ander handschrift dat qua uitvoering afwijkt. Het is het jongste handschrift waarin Gruuthuse-gebeden zijn overgeleverd, met signatuur Brussel, KB, II 270; een klein en eenvoudig papieren rederijkershandschrift (afb. 17). Het oudste gedeelte, in Brugge ontstaan, bevat onder meer teksten van Anthonis de Roovere en Fransois Stoc (Lyna 1924; Oosterman 1995-1996, pp. 48-51). Binnen deze verzameling teksten, die bijna allemaal van na 1450 dateren, worden de eerste twee Gruuthuse-gebeden moeiteloos tussen jongere gedichten opgenomen. Aan het eind van onze bijdrage komen wij op dit handschrift terug, nu richten we ons op het Gruuthuse-handschrift. Dit handschrift neemt, gelet op het materiële voorkomen, een afzonderlijke plaats in binnen de overleveringstraditie. Betekent dit dat de gebeden ook op tekstueel niveau los staan van de rest van de overlevering, of zijn ze hiermee toch nauw verbonden? In het hiernavolgende zal op deze vraag een antwoord gezocht worden.

3. Overleveringstraditie

Wanneer we ons allereerst richten op de gebeden 5 en 7, dan zien we dat de teksten in het Gruuthuse-handschrift en die in de handschriften uit Leiden en Antwerpen onderling vaak maar weinig van elkaar verschillen.¹⁰ Het aantal

¹⁰ Gebed 6 is alleen in het Gruuthuse-handschrift en in Leiden, UB, BPL 2627 overgeleverd. De verschillen tussen beide afschriften zijn klein, maar wegens gebrek aan vergelijkingsmateriaal laten we dit gebed hier verder buiten beschouwing.

stappen tussen de drie afschriften moet gering geweest zijn, maar het is niet waarschijnlijk dat een van de handschriften als legger voor een van de andere codices gediend heeft.¹¹ De versies in het Gruuthuse-handschrift en in de Leidse codex zijn het meest aan elkaar verwant en lijken het meest oorspronkelijk. Welk afschrift van deze twee oorspronkelijker is, kan niet met zekerheid vastgesteld worden.¹² Het afschrift in Antwerpen heeft vaker een lezing die van de andere twee codices afwijkt, waaronder een aantal varianten die zo te zien niet oorspronkelijk zijn. In vs. 185 van gebed 5 staat in Gruuthuse en Leiden *Vrijt ons vor den helschen vos*, waar in Antwerpen het rijmwoord *ros* is neergeschreven. Enkele regels later, in vs. 190, kwam het rijmwoord *ros* echter reeds voor, wat voor de kopiïst van Antwerpen waarschijnlijk aanleiding vormde om het woord te veranderen in *bos*:

Eer ons tot hem der hellen ros	Gruuthuse
Tecke ende stiert ons altoos naer	

Eer ons tote in der hellen bos	Antwerpen, RG, Neerl. 11
Tecke ende stiert ons altoos naer	

Vermoedelijk is de variatie in vs. 190 uit de Antwerpse codex aangebracht om herhaling van het rijmwoord uit vs. 185 te voorkomen, en zien we hoe de kopiïst een eerder gemaakte 'fout' op een elegante wijze herstelt. Een andere variant in het Antwerpse handschrift die laat zien dat deze versie ten opzichte van de andere twee handschriften een secundaire positie inneemt, komt voor in gebed 7, vs. 94-95:

Bidt vor ons eenpaerlike	Gruuthuse
Wi aerme die in sonden sneuen	

Bidt uoor mi een paerliken	Antwerpen, RG, Neerl. 11
Wi aermen die in zonden sneuen	

¹¹ Voor Antwerpen en Leiden is dit voor beide gebeden uitgesloten, voor Gruuthuse is het voor gebed 5 zeer onwaarschijnlijk – er zouden dan een aantal fouten verbeterd moeten zijn, zoals het rijmpaar *meinschede-drieuoudichede* in vs. 43-44 en het ontbreken van het woord *tecum* in vs. 137, en de superscript toegevoegde woorden *daer toe* in vs. 119 mogen er nog niet bestaan hebben op het moment van afschrijven. Voor gebed 7 zou het Gruuthuse-handschrift alleen als legger voor de andere handschriften gediend kunnen hebben, als het rijmwoord *bliuen* uit vs. 53 er echt bestaan heeft. De mogelijkheid dat het Gruuthuse-handschrift in dit geval als legger is gebruikt is louter theoretisch en we gaan er daarom ook van uit dat dit niet het geval is geweest.

¹² In gebed 5 uit het Gruuthuse-handschrift komen twee varianten voor waarvan het ontstaan moeilijk vanuit de andere versies verklaard kan worden. In beide gevallen lijkt de variant in Gruuthuse een complexere lezing op te leveren, wat er mogelijk op wijst dat deze vorm oorspronkelijker was. Het gaat om Gruuthuse vs. 220 *Ihesumme die den helschen steen / Scuerde ende sprac sire vrienden ween*, waarbij de andere versies in plaats van *sprac* de lezing *brach* hebben, en om Gruuthuse, vs. 246 *Toocht ons na des leuens vut / Eewelic des hemels cruut*, waar de andere handschriften hebben *Toocht ons na dit leuen ruut / Eewelijc des hemels cruut*. Het is overigens ook niet uitgesloten dat beide vormen door Jan van Hulst zelf in omloop werden gebracht.

In het Gruuthuse-handschrift en in de Leidse codex wordt in de eerste persoon meervoud een bede tot Maria uitgesproken, terwijl in Antwerpen in vs. 94 de eerste persoon enkelvoud gebruikt wordt en in vs. 95 de eerste persoon meervoud. Deze incongruentie moet onbedoeld zijn, en is ontstaan door het meervoud in het enkelvoud te veranderen.¹³ Wanneer we ervan uitgaan dat in de oorspronkelijke versie consequent het meervoud is gebruikt, wijst deze variant er opnieuw op dat de versie in het handschrift te Antwerpen verder van het origineel afstaat dan de andere twee versies. In beide voorbeelden gaat het om kleine varianten, waardoor het lastig is om met zekerheid een volgorde in de ontstaansgeschiedenis aan te wijzen. Door gebrek aan vergelijkingsmateriaal voor de gebeden 5 en 7 kan bovendien niet met zekerheid worden vastgesteld of het de kopiïst van Antwerpen zelf was die de veranderingen aanbracht.

De eerste twee gebeden kennen een veel ruimere overlevering, die zich bovendien over een langere periode uitstrekt. Toch blijkt dat de variatie ook hier gering is, al komen er meer varianten voor dan in de gebeden 5, 6 en 7. De veranderingen blijven voornamelijk beperkt tot de spelling, het toevoegen of weglaten van woorden (vaak bijwoorden, voorzetsels of voegwoorden) en de woordvolgorde. De verzen 44 en 65 uit het eerste gebed laten dit zien:¹⁴

Dat ic dijnre gracie nu wille ghenieten	Gruuthuse
Dat ic dijnre graciën wil ghenieten	Londen, BL, Add. 39.638
Die alleene hebbic mesdaen	Gruuthuse
Te di alleene heb ic misdaen	Den Haag, MMW, 10 D 43

Het gaat om woorden die toegevoegd of weggelaten kunnen worden zonder dat dit de betekenis van het vers werkelijk verandert. Deze varianten kunnen hierdoor eenvoudig onafhankelijk van elkaar op verschillende plaatsen in de overlevering opduiken, waardoor ze voor onderzoek naar verwantschapsverhoudingen op zichzelf eigenlijk niet bruikbaar zijn. Wie onderzoek doet naar de verwantschap van twee of meer tekstgetuigen, heeft het houvast nodig van

¹³ Deze verandering is interessant in het licht van het beoogde gebruik van de drie codices. Mogelijk wijst de variant in Antwerpen op een verschuiving van receptie in groepsverband naar individueel gebruik van de tekst. Het uitzonderlijk grote formaat van het Leidse handschrift en van het schrift daarin zouden vanuit het gebruik in een groep verklaard kunnen worden. De tekst was zo ook van een redelijke afstand nog goed leesbaar.

¹⁴ De gebeden uit het Gruuthuse-handschrift citeren we naar de website van de Koninklijke Bibliotheek. Van de andere gebeden zijn voor het onderzoek transcripties gemaakt. Wanneer er reeds uitgaven van de tekst bestonden, zijn deze ter controle opnieuw met het handschrift vergeleken. De spelling van de u/v/w en i/j is genormaliseerd en afkortingen zijn stilzwijgend opgelost. Een uitzondering hebben we gemaakt voor de correcties: wanneer hierin afkortingen voorkomen hebben we deze gecursiveerd. Wanneer van een versregel twee varianten gegeven worden, zijn de woorden die verschillen in een van de versies vet gedrukt; wanneer er een derde variant voorkomt is deze vet gedrukt en gecursiveerd.

sprekender varianten, zoals veranderingen in inhoudswoorden. Ze komen in de gebeden wel voor, maar hun aantal is gering. Verwantschapsonthullende verschillen zijn bijvoorbeeld: *herte* naast *sinnen* en *aerbeiders* naast *anebeders*.¹⁵

De aard van de variatie beperkt de mogelijkheden van variantenonderzoek. De regels voor de selectie van betrouwbare varianten die Ben Salemans in zijn proefschrift beschrijft, kunnen bij het onderzoek naar deze gebeden dan ook niet strikt gehanteerd worden omdat het aantal bruikbare varianten dan te klein zou zijn. Kort samengevat stelt hij voor alleen gebruik te maken van zelfstandige naamwoorden, werkwoorden en alle soorten woorden in rijmpositie. Daarbij geldt als extra beperking dat een tekstgenealogische variant stabiel moet zijn en niet makkelijk in andere varianten kan veranderen (Salemans 2000, p. 65). Dit betekent dat synoniemen, regionale verschillen, verschillen in inflectie en verschillen die ontstaan door veranderingen in de tijd niet meegewogen worden (Salemans 2000, pp. 67, 95-98). In de eerste twee gebeden is het aantal varianten dat aan deze voorwaarden voldoet te gering om er een onderzoek naar de verwantschap tussen de versies op de baseren. Om toch een beeld van de overlevering te schetsen, is in dit onderzoek getracht allereerst uit te gaan van de regels voor de selectie van verwantschapsonthullende varianten die Salemans voorstelt, om vervolgens ook de kleinere verschillen in het onderzoek te betrekken. Kleine tekstuele verschillen zoals in de twee voorbeelden hierboven kunnen wel degelijk van belang zijn wanneer ze een patroon laten zien dat ook door hardere varianten ondersteund wordt. Een betrouwbaar stemma kan op basis van deze varianten niet opgesteld worden, wel is het mogelijk enige tekening in de tekstoverlevering aan te brengen.

Allereerst valt op dat zowel voor het eerste als voor het tweede gebed de vroege tekstgetuigen minder variatie vertonen dan de late versies.¹⁶ Zowel het aantal varianten dat in verschillende handschriften voorkomt, als het aantal unieke varianten – varianten die slechts in één handschrift zijn overgeleverd – is in de latere traditie groter. Voor het eerste gebed wordt dit goed zichtbaar wanneer het aantal unieke varianten geteld wordt. In handschriften uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw ligt dit aantal tussen de 2 en de 21 (gemiddeld 11,6), in de latere handschriften tussen de 18 en de 70 (gemiddeld 43,2). Voor het tweede gebed is eenzelfde tendens waarneembaar. Hier ligt het aantal unieke varianten in de vroege handschriften tussen de 3 en de 13 (gemiddeld

¹⁵ Gebed 1, vs. 118 en 134. Geciteerd naar respectievelijk Londen, BL, Add. 39.638 en Gruuthuse en naar Brussel, KB, II 270 en Gruuthuse.

¹⁶ In de volgende vroege handschriften komen in verhouding tot de rest van de overlevering weinig unieke varianten voor: Antwerpen, RG, Neerl. 11; Brugge, GS, 72/175; Brussel, KB, IV 1096; Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse); Fulda, HL, Aa 144; Leiden, UB, BPL 2627; München, BS, Cgm 135; New York, PML, M. 76; Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, 565.

7,2) en in de late handschriften tussen de 12 en de 16 (gemiddeld 13,5).¹⁷ Natuurlijk gaat het hierbij slechts om unieke varianten, wat betekent dat een nieuwe bron het beeld ingrijpend kan veranderen. Wanneer een laat handschrift gevonden zou worden dat direct afgeschreven zou zijn van een ander handschrift, zouden er ook binnen de late traditie handschriften kunnen voorkomen met een gering aantal unieke varianten. Niettemin lijkt het grotere aantal unieke varianten in de late traditie een daadwerkelijke tendens in de omgang met deze gebeden te representeren.

Om een beeld te krijgen van de onderlinge relaties tussen tekstgetuigen zijn niet de unieke varianten van belang, maar juist varianten die in twee of meer handschriften voorkomen. Neem bijvoorbeeld vs. 158 van gebed 1. In twaalf van de veertien handschriften luidt dit als volgt: *Ik heesche die benedixie dijn*, terwijl het in twee andere handschriften de vorm *Gheeft mi die benedixie dijn* heeft. Er lijkt dan verwantschap tussen deze laatste twee tekstgetuigen te bestaan.¹⁸ Wie nu kijkt naar het optreden van gemeenschappelijke varianten in de overlevering van het eerste Gruuthuse-gebed, ziet opvallende patronen. Een eerste blik op onderstaande synoptische editie van vs. 96 maakt dit al duidelijk. De veertien vermelde tekstgetuigen zijn chronologisch geordend:¹⁹

¹⁷ Om te illustreren om wat voor soort varianten het gaat, geven we hierna een aantal voorbeelden. In het handschrift Antwerpen, RG, Neerl. 11 lezen we *Door dinen groten ontfermichede*, alle andere versies hebben in plaats van *door*, *na* of *naer*, zoals in Leiden, UB, BPL 2627: *Na dijnre groter ontfaermicheit*. Dat hier ook *dine* tegenover *dijnre* voorkomt, *groten* tegenover *groter* en *ontfermichede* tegenover *ontfaermicheit* is buiten beschouwing gelaten. Een voorbeeld waarin in één versie een extra woord voorkomt, vinden we in vs. 150 van het eerste gebed. Hier staat in Gruuthuse *Want zonde di niet te siene betaemt* waar de andere handschriften hebben: *Sonde di niet te ziene betaemt* (geciteerd naar Leiden, UB, BPL 2627). Ook veranderingen in de woordvolgorde zijn hier betrokken, zoals in vs. 3 van het eerste gebed in handschrift Brussel, KB, II 270, waar *Versleten hebbe* voorkomt in plaats van *Hebbe versleten* zoals in alle andere versies.

¹⁸ Geciteerd naar handschrift Leiden, UB, BPL 2627 en Den Haag, MMW, 10 E 2. Het vers in het Haagse handschrift stemt overeen met de vorm in Baltimore, WAM, W. 189. Deze twee handschriften delen vaker een variant die verder in geen enkel handschrift is overgeleverd.

¹⁹ Het vijftiende handschrift met het eerste gebed, Olim Gent, baron Oswald de Kerckhove de Dentergem, is door De Vreese beschreven, maar thans zoek. Voor het tweede gebed heeft De Vreese varianten genoteerd in zijn exemplaar van de editie-Carton (Leiden, UB, 766 G 25), maar voor het eerste gebed zijn geen gegevens beschikbaar. De datering van de handschriften in dit overzicht is ontleend aan Oosterman 1995a en aan de BNM. De meeste dateringen zijn afkomstig van kunsthistorici.

ca. 1395-1408	Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse)	Was alre zielen medicine
ca. 1400	Leiden, UB, BPL 2627	Was alre zonden medicine
ca. 1400-1410	Antwerpen, RG, Neerl. 11	Was alre zonden medicine
ca. 1400-1415	Brugge, GS, 72/175	Was alre zonden medicine
ca. 1410-1420	München, BS, Cgm 135	Was alre zonden medicine
ca. 1420	New York, PML, M. 76	Was alre zonden medicine
ca. 1420	Brussel, KB, IV 1096	Was alre zonde medicine
ca. 1430	Fulda, HL, Aa 144	Was alre zonden medicine
ca. 1420-1440	Edinburgh, NLS, 7131	Was alre zielen medicine
ca. 1440	Den Haag, MMW, 10 E 2	Was alder zielen medicine
ca. 1445	Londen, BL, Add. 39.638	Was alder zielen medicine
ca. 1480	Den Haag, MMW, 10 D 43	Was alre sielen medicine
ca. 1480-1490	Baltimore, WAM, W. 189	Was alre ziele medecine.
ca. 1500	Brussel, KB, II 270	Was alre zondaers medicine

In het vroege Gruuthuse-handschrift en in de late handschriften staat *zielen*, terwijl *zonden* alleen in handschriften uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw is overgeleverd. De unieke variant *zondaers* in het rederijkershandschrift Brussel, KB, II 270 is het meest verwant aan *zonden*, en op grond hiervan lijkt het handschrift aan te sluiten bij de vroege traditie, maar wanneer we andere varianten in dit gebed bekijken, wordt zichtbaar dat dit handschrift doorgaans aansluit bij het Gruuthuse-handschrift en de late handschriften.

Andere varianten bevestigen deze tweedeling. Vers 42 toont juist dat Brussel, KB, II 270 wel bij het Gruuthuse-handschrift aansluit:

ca. 1395-1408	Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse)	Om of te dwane de zonden mine
ca. 1400	Leiden, UB, BPL 2627	Om of te doene die sonden mine
ca. 1400-1410	Antwerpen, RG, Neerl. 11	Om of te doene de zonden mine
ca. 1400-1415	Brugge, GS, 72/175	Omme of te doene de zonden mine
ca. 1410-1420	München, BS, Cgm 135	Omme of te doene de sonden mine.
ca. 1420	New York, PML, M. 76	Om of te doene die zonden mine
ca. 1420	Brussel, KB, IV 1096	Om of te doene de zonden mine
ca. 1430	Fulda, HL, Aa 144	Om of te doene de zonden mine
ca. 1420-1440	Edinburgh, NLS, 7131	Om of te dwane de sonden mijn
ca. 1440	Den Haag, MMW, 10 E 2	Om af te dwane die <i>zonden</i> mine.
ca. 1445	Londen, BL, Add. 39.638	Om of te dwane die sonden mine
ca. 1480	Den Haag, MMW, 10 D 43	Om af te doene de sonden mine.
ca. 1480-1490	Baltimore, WAM, W. 189	Om of te dwane de zonden mine.
ca. 1500	Brussel, KB, II 270	Om af te dwane de zonden mine

Ook in dit vers wordt de verdeling in twee groepen zichtbaar, zij het dat het late handschrift Den Haag, MMW, 10 D 43 niet zoals elders aansluit bij de late traditie, maar een variant heeft die juist in de andere tak van de overlevering voorkomt. Of deze vorm in dit handschrift wijst op verwantschap met de vroege overleveringstraditie, dan wel opduikt omdat een kopiist

onafhankelijk van wat er in andere handschriften voorkomt de vorm ‘dwane’ in ‘doene’ veranderde, is moeilijk na te gaan. Het laat zien hoe lastig het is om aan de hand van een gering aantal kleine verschillen een beeld van de overlevering te schetsen.

Op basis van de variantenvergelijking kan de overlevering van het eerste gebed in twee groepen verdeeld worden. De eerste groep wordt gevormd door het vroege Gruuthuse-handschrift (ca. 1400) en alle ‘late’ handschriften, die na het eerste kwart van de vijftiende eeuw ontstaan zijn. De tweede bestaat uit het Leidse handschrift BPL 2627 (ca. 1400) en de overige handschriften uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw. De plaats van het Gruuthuse-handschrift is opvallend: de tekst sluit niet aan bij de andere vroege handschriften, maar heeft varianten die alleen in late tekstgetuigen voorkomen. Al vroeg in de overleveringstraditie, rond 1400, hebben er twee redacties van het gedicht bestaan.²⁰ Groot zijn de verschillen niet, al is duidelijk dat bepaalde varianten zich slechts in een deel van de overlevering hebben verspreid.

De vraag die dit oproept, is welke relatie de tekst in het Gruuthuse-handschrift heeft met de late tekstgetuigen. Het is onwaarschijnlijk dat het Gruuthuse-handschrift voor een van de bewaard gebleven handschriften als legger heeft gefunctioneerd. Nergens zijn er gemeenschappelijke fouten aanwijsbaar en met geen van de late getuigen deelt het Gruuthuse-handschrift zoveel varianten die elders ontbreken, dat de gedachte aan een directe relatie onontkoombaar is. Bovendien zijn in alle late tekstgetuigen varianten aanwijsbaar die aansluiten bij de vroege teksttraditie, en juist niet bij de tekst zoals deze in het Gruuthuse-handschrift te vinden is. Dit is niet verklaarbaar wanneer zo’n late getuige direct op het Gruuthuse-handschrift teruggaat. Dan hadden die vroege varianten namelijk afwezig moeten zijn. Vooralsnog lijkt het erop dat de ‘late redactie’ niet alleen in het Gruuthuse-handschrift, maar ook in een aantal andere handschriften voorkwam, alvorens pas in het tweede kwart van de vijftiende eeuw in de bewaard gebleven bronnen weer op te duiken.

Ook binnen de overlevering van het tweede gebed kunnen twee groepen onderscheiden worden. Opnieuw vormen de handschriften uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw een coherente groep, waar het Gruuthuse-handschrift – anders dan bij het eerste gebed – nauw bij aansluit. Vier latere handschriften vormen een tweede tak in de overlevering.²¹ De verdeling in twee takken wordt bijvoorbeeld in vers 96 zichtbaar:

²⁰ Het woord ‘redacties’ is eigenlijk te zwaar voor de beschrijving van tekstgetuigen die slechts in geringe mate van elkaar verschillen, maar omdat er geen goed alternatief is en er duidelijk twee takken in de overlevering te onderscheiden zijn, maken we er hier toch gebruik van.

²¹ Het handschrift Brussel, KB, 18.270 vormt met de datering 1410-1420 een uitzondering binnen deze tak. De verwantschap met late tekstversies zou een aanwijzing kunnen zijn voor een latere datering van dit handschrift, een hypothese die ook door de vorm van het gedicht

ca. 1395-1408	Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse)	Ic legghe mijn hoofd vor uwen scoot
ca. 1400	Leiden, UB, BPL 2627	Ic lecghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1400-1410	Antwerpen, RG, Neerl. 11	Ic legge mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1410-1415	Parijs, BA, 565	Ic legghe mijn hoofd voor huwen scoot
ca. 1410-1420	Brussel, KB, 18.270	Ic lecghe mijn hoofd in uwen scoot
ca. 1420	Brussel, KB, IV 1096	Ic lecghe mijn hoofd voor uwen scood
ca. 1445	Londen, BL, Add. 39.638	Ic lecghe mijn hoofd. in uwen scoot
ca. 1475	Gent, UB, 2750	Ic legghe mijn hoofd in uwen scoot
ca. 1500	Brussel, KB, II 270	Ic legghe mijn hoofd jn <i>dinen</i> scoot

De vroege tak van de overlevering heeft *voor uwen scoot*, terwijl in de latere traditie *in uwen scoot* voorkomt.

Zowel de overlevering van het eerste gebed als de overlevering van het tweede gebed kan op basis van de variantenvergelijking in twee groepen verdeeld worden: een vroege en een late. Voor het eerste gebed vormt het Gruuthuse-handschrift een uitzondering, aangezien de versie die hier voorkomt het meest verwant is aan de late traditie. Toch is het beeld ook wel eens anders, bijvoorbeeld in vers 68 van het eerste gebed, dat gelijkkluidend is aan het zojuist aangehaalde vers 96 van gebed 2:

ca. 1395-1408	Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse)	Ic legghe mijn hoofd vor uwen scoet
ca. 1400	Leiden, UB, BPL 2627	Ic lecghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1400-1410	Antwerpen, RG: Neerl. 11	Ic leeghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1400-1415	Brugge, GS, 72/175	Ic lecghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1410-1420	München, BS, Cgm 135	Ic lecghe mijn hoves <i>up</i> uwen scoot
ca. 1420	New York, PML, M. 76	Ic legghe mijn hoofd vor uwen scoot
ca. 1420	Brussel, KB, IV 1096	Ic lecghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1430	Fulda, HL, Aa 144	Ic legghe mijn hoofd voor uwen scoot
ca. 1420-1440	Edinburgh, NLS, 7131	Ic legghe mijn hoeft in huwen scoet
ca. 1440	Den Haag, MMW, 10 E 2	Ic legghe mijn hoofd in uwen scoot.
ca. 1445	Londen, BL, Add. 39.638	Ic lecghe mijn hoofd in uwe scoot
ca. 1480	Den Haag, MMW, 10 D 43	Ic legge mijn hoot in uwen scoet
ca. 1480-1490	Baltimore, WAM, W. 189	Ic legghe mijn hoofd in uwen scoot
ca. 1500	Brussel, KB, II 270	Ic legghe mijn hoofd in minen scoot

Opnieuw is er een duidelijke verdeling tussen vroege en late bronnen te maken – al zien we hier ook één tekstgetuige met een unieke variant: het handschrift München, BSB, Cgm 135. In de vroege handschriften staat *voor uwen scoot*,

---

Hu lovic hemelsce conighinne (Oosterman 1995a, dl. 2, nr. 347) ondersteund wordt. Deze tekst vertoont namelijk verschillende kenmerken van rederijkersgedichten die doorgaans iets later gedateerd worden. Ook het schrift kan aanleiding vormen een latere datering te overwegen. Onderzoek naar de datering van de gehele groep handschriften die door de Goudrankengroep verlucht worden, is tot nu toe niet gedaan.

precies zoals bij het tweede gebed, en in de late handschriften *in uwen scoot*. De handschriften waarin zowel het eerste als het tweede gebed voorkomen, blijken voor beide gebeden hetzij bij de vroege – *vor* – groep, hetzij bij de late – *in* – groep aan te sluiten. In het Gruuthuse-handschrift komt deze versregel in beide gebeden overeen met de vorm in de vroege traditie, terwijl voor het eerste gebed nu juist verwantschap met de late traditie was te verwachten: *in uwen scoot* dus. Maar het handschrift vermeldt *vor uwen scoot*. Wie een blik op het handschrift zelf werpt, ziet al snel wat hier aan de hand is (afb. 18). Het woordje *vor* is in een latere hand genoteerd op de plek waar een ander woordje moet zijn geraaet. Zeer waarschijnlijk stond hier aanvankelijk *in* en zag een latere kopiist aanleiding dit te veranderen. Hier is een corrector aan het werk die in de eerste twee gebeden en op verschillende andere plaatsen in het handschrift in de tekst ingrijpt. Wat doet hij precies met de tekst, en waarom doet hij dit?

4. Corrector

In de eerste twee gebeden in het Gruuthuse-handschrift heeft een corrector met zwarte inkt veelvuldig wijzigingen aangebracht.²² Deze persoon, die sinds lang in het onderzoek als hand ζ te boek staat, en elders in deze bundel van Herman Brinkman de nieuwe naam ‘kopiist Z’ krijgt, is op verschillende plaatsen in het handschrift actief. Naast de eerste twee gebeden corrigeert hij de tweede minneallegorie, wijzigt hij enkele melodieën in het liedboek en vult hij leeg gebleven notenbalken in. Daarnaast voegt hij aan het liedboek op blanco gebleven bladen twee drinkliederen toe en vult hij het laatste, onvoltooide gedicht van het handschrift aan. Herman Brinkman heeft in zijn bijdrage uiteengezet dat deze hand Z in de laatste fase van de totstandkoming van de codex een belangrijke rol gespeeld heeft. En terwijl we op de meeste plaatsen slechts kunnen gissen hoe de kopiist aan de teksten kwam die hij toevoegde en waarop hij de aangebrachte correcties baseerde, is het voor de gebeden 1 en 2 misschien mogelijk inzicht te krijgen in zijn werkwijze.

In de eerste twee gebeden brengt de corrector in tientallen versregels veranderingen aan. In enkele delen van de teksten grijpt hij veel in, op andere

²² Naast zwarte correcties komen er in de gebeden ook een aantal bruine correcties voor, in ten minste twee kleuren bruine inkt (een derde bruine kleur blijft hier buiten beschouwing omdat deze van de pen van een veel latere persoon afkomstig lijkt te zijn). Bruine correcties vinden we met name aan het begin van het eerste gebed, waar ze op drie plaatsen opnieuw overgeschreven zijn door de zwarte corrector (f. 2ra36 *Du hebs < > zo minlic^{smi} ghedweghen* 2rb71 *Met dijne almachticher <rechter hant>* en 2rb80 *Dat ic d<ijs ziens> ghebruken mach*). Iemand was dus op een eerder moment al begonnen met het corrigeren van de gebeden – mogelijk de zwarte corrector zelf. Deze bruine correcties blijven hier verder buiten beschouwing.

plaatsen doet hij dit niet of nauwelijks. Vaak radeert hij woorden of delen van woorden en schrijft daarover nieuwe tekst, regelmatig met meer afkortingen dan gebruikelijk: de beschikbare ruimte dwong hem daartoe. Ook voegt hij woorden boven de regel in en hoogt hij op verschillende plaatsen letters op. Meestal in de omgeving van geradeerde woorden, maar soms ook midden in een tekstblok dat hij verder ongemoeid laat. Misschien vertoonde het handschrift toen al hier en daar slijtage. Het moment waarop de corrector werkte, is moeilijk te dateren, maar in ieder geval begon hij pas na de rubricatiefase. Deze correcties roepen verschillende vragen op. In de eerste plaats: waarom grijpt de corrector in? Trof hij fouten in de tekst aan, of is er iets anders aan de hand? En ten tweede: waar baseerde de corrector zich bij zijn werk op? Corrigeerde hij naar eigen inzicht, of ging hij uit van een legger? En wanneer dit laatste het geval is: hoe ging hij met deze legger om? Paste hij alle verschillen die hij aantrof aan, of ging hij tamelijk willekeurig te werk?

Om een antwoord op de eerste vraag te vinden, is het van belang te achterhalen wat er vóór correctie in het Gruuthuse-handschrift gestaan heeft. Voor verschillende plaatsen is dit mogelijk door te kijken naar variante lezingen in de parallellevering. In vs. 332 van het eerste gebed is de oorspronkelijke vorm met zekerheid te bepalen, omdat de corrector hier alleen een woord aan de versregel heeft toegevoegd en niets heeft geradeerd (afb. 19):²³

Die di van levne <hier> wel beaechden

Het woord *hier* is in zwarte inkt superscript geschreven. Zowel de vorm die vóór correctie in het Gruuthuse-handschrift stond, als de huidige vorm komen in andere overgeleverde versies voor:

Die di van levne wel behagheden.	Den Haag, MMW, 10 E 2
Die die van levne hier wel behaechden	Leiden, UB, BPL 2627

In een tweede voorbeeld, vs. 124 uit het tweede gebed, heeft de kopiist een aantal letters geradeerd. De vorm die hier oorspronkelijk in het Gruuthuse-handschrift te lezen was, kan op basis van de parallellevering met grote waarschijnlijkheid gereconstrueerd worden. In het Gruuthuse-handschrift lezen we nu het volgende:

Want ic di claghe van rechter reken

De kopiist heeft het begin van het woord *breken* geradeerd en een deel van de letter *b* opnieuw opgehoogd (afb. 20). Voor deze correctie kan op basis van de parallellevering nagegaan worden wat er oorspronkelijk in het Gruuthuse-handschrift gestaan heeft. De volgende twee vormen komen voor:

²³ We plaatsen gecorrigeerde woorden tussen vishaken en daarbinnen woorden die boven de regel zijn toegevoegd superscript. Wanneer er geradeerde ruimte in het handschrift openblijft, hebben we hiervoor spaties ingevoegd.

Want ic die clage van rechter breken	Antwerpen, RG, Neerl. 11
Want ic di claghe van rechter ghebreken	Brussel, KB, IV 1096

In het Gruuthuse-handschrift moet oorspronkelijke *ghebreken* gestaan hebben, zoals op de geradeerde ruimte in het handschrift nog vaag zichtbaar is. De corrector radeerde *ghe* en zette de *b* van *breken* opnieuw aan.

Deze voorbeelden geven inzicht in verschillende aspecten van het correctieproces. Duidelijk wordt dat de oorspronkelijke, later gecorrigeerde, lezingen ook elders voorkomen. Het zijn, zo blijkt uit de tekstoverlevering, geen fouten maar min of meer gelijkwaardige varianten. De corrector grijpt dan ook niet in om onduidelijke of onjuiste woorden of verzen te verbeteren. Hij bekommert zich niet om 'fouten', maar brengt kleine veranderingen aan die geen of maar geringe consequenties hebben voor de betekenis van de tekst. De volgende twee voorbeelden illustreren dit, waarbij steeds eerst de huidige vorm uit het Gruuthuse-handschrift gegeven is, daarna het Leidse handschrift waarin dezelfde lezing voorkomt en tot slot het handschrift Den Haag, MMW, 10 E 2 dat de vermoedelijke vorm vóór correctie bevat:

W<iltu mi>vriendelike openbaren	Gruuthuse, vs. 100
Wiltu mi vriendelic openbaren	Leiden, UB, BPL 2627
Wilstu vriendelike openbaren.	Den Haag, MMW, 10 E 2
Dat ic mi <so ^{met} > duechden minghe	Gruuthuse, vs. 122
Dat ic mi so met duechden minghe	Leiden, UB, BPL 2627
Dat ic mi in duechden minghe.	Den Haag, MMW, 10 E 2

In het eerste voorbeeld veranderde de corrector waarschijnlijk *wilstu* in *wiltu* en voegde hij *mi* toe.²⁴ In het tweede voorbeeld veranderde hij *in duechden* in *so met duechden*. Bekijken we het geheel aan correcties, dan wordt zichtbaar dat het gaat om aanpassingen in woordvormen en woordvolgorde, toevoeging van korte woordjes, wijziging van voorzetsels en andersoortige minimale ingrepen. Niet zozeer aan de inhoud, maar aan de stijl van het gedicht wordt geschaafd.

De kopiist brengt wijzigingen in de gebeden aan omdat hij kennelijk van mening was dat een andere vorm beter was. De vraag is nu waar hij zich bij het corrigeren op baseert. Hiervoor bleek al dat vrijwel alle vormen die na correctie in het Gruuthuse-handschrift staan, ook voorkomen in andere handschriften. Het ligt daarom voor de hand dat de corrector gebruik maakte van een legger. Hij moet over teksten beschikt hebben waaraan hij een grotere status toekende dan aan de lezingen in het Gruuthuse-handschrift. De vraag naar de vorm van deze legger zal hierna voor beide gedichten afzonderlijk onderzocht worden.

²⁴ Er kan in Gruuthuse ook *Wildestu* gestaan hebben, zoals in het handschrift Baltimore, WAM, W. 189.

Voor het eerste gebed vormt de eerder geciteerde passage waarin *in uwen scoet* wordt gewijzigd in *vor uwen scoet* een goede illustratie van het correctieproces. De vorm *in uwen scoet*, die vóór correctie in Gruuthuse te lezen was, staat in alle late handschriften, terwijl de vorm *vor uwen scoet*, waaraan de corrector de voorkeur geeft, juist in de vroege handschriften is overgeleverd. Dit patroon wordt ook bij de andere correcties zichtbaar. In de twee laatste voorbeelden die hierboven gegeven zijn, was het steeds het handschrift Den Haag, MMW, 10 E 2 (ca. 1440) dat als model kon dienen om de oorspronkelijke lezing in het Gruuthuse-handschrift te reconstrueren. Samen met het late handschrift Baltimore, WAM, W. 189 komt dit handschrift het vaakst overeen met de vorm zoals die vóór correctie waarschijnlijk in Gruuthuse te lezen was. De aangebrachte correcties corresponderen juist vaak met varianten in de vroege overlevering. Vooral met de handschriften Leiden, UB, BPL 2627 en New York, PML, M. 76 zijn er veel parallellen.

Eerder werd duidelijk dat het eerste gebed in het Gruuthuse-handschrift niet aansluit bij andere vroege handschriften, maar verwant is aan de late traditie. Nu blijkt dat de corrector juist zijn best doet om varianten in het Gruuthuse-handschrift die overeenstemmen met de late traditie te vervangen door de vorm uit de vroege tak van de overlevering. De legger van de corrector lijkt nauw verwant te zijn geweest aan het Leidse en het New Yorkse handschrift. Wie echter niet alleen kijkt naar de gecorrigeerde plaatsen, maar naar het hele eerste gebed, ziet dat de tekst na correctie nog op veel plaatsen afwijkt van de redactie in de handschriften uit Leiden en New York. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk.

De eerste mogelijkheid is dat de corrector weliswaar een legger gebruikt die verwant is aan deze handschriften, maar de tekst niet woord voor woord, regel voor regel controleert en aanpast. Inderdaad lijkt de corrector soms slordig te werk te gaan. Zo vult hij op twee plaatsen een geradeerd woord op rijmpositie niet opnieuw in, vergeet hij een woord dat hij verplaatst heeft op de oude zinspositie te raderen en ziet hij enkele kleine verschrijvingen van de oorspronkelijke kopiist over het hoofd.²⁵ Soms komen er echter in één versregel zowel correcties naar het model van het Leidse handschrift, als woordvormen uit de late traditie voor:

²⁵ De geradeerde woorden op rijmpositie zijn te vinden in vs. 128 en 141 van het eerste gebed (f. 2va). Fouten komen in de volgende verzen voor: in vs. 2 van het eerste gebed staat *Dat in ydelheden dus/Hebbe versleten mijn jonghe leven* waar de andere versies hebben *Dat ic in ydelheiden dus/Hebbe uersleiten mijn ionge leuen* (of zouden we in Gruuthuse *Dat* als *Dac* moeten lezen?); in vs. 156 staat in Gruuthuse *trec* waar *sterc* zou moeten staan zoals in de andere versies; in vs. 194 heeft Gruuthuse *nder* voor *neder*; in vs. 297 *street* voor *street*. In vs. 334 van het eerste gebed zien we dat een woord dat verplaatst is op de oude zinspositie niet geradeerd is: *H<ier wel met>minnen wel bleven bi* (f. 3vb).

Glori<e > nu ende **tallen** tiden
Glorie nu ende teewighen tiden
Glorie **hem** nu ende **tallen** tiden.

Gruuthuse, vs. 335
Leiden, UB, BPL 2627
Den Haag, MMW, 10 E 2

In Gruuthuse moet oorspronkelijk *Glorie hem nu ende tallen tiden* gestaan hebben, net zoals in handschrift Den Haag, MMW 10 E 2. Naar het voorbeeld van de vorm uit het Leidse handschrift heeft de corrector *hem* geadeed, maar hij heeft *tallen* niet veranderd in *teewighen*. Men zou verwachten dat de corrector verschillen binnen één versregel opgemerkt zou hebben wanneer hij naar een legger kopieerde die nagenoeg overeenstemde met het Leidse handschrift. Toch kan ook dan niet met zekerheid gesteld worden dat hij deze verschillen ook daadwerkelijk aanpaste. Aangezien hij elders een verplaatst woord op de oude zinspositie vergeet te raderen, blijft het ook mogelijk dat hij hier door onoplettendheid slechts de helft van de versregel aanpaste.

Een tweede verklaring kan zijn dat de kopiïst wel degelijk nauwkeurig werkte, maar een legger gebruikte die weliswaar op belangrijke punten overeenstemde met de tekst uit het Leidse handschrift, maar ook vormen bevat heeft die reeds in de ongecorrigeerde Gruuthuse-tekst voorkwamen. Dat dit goed mogelijk is, blijkt allereerst uit het feit dat de vormen in het Gruuthusehandschrift die niet overeenstemmen met het Leidse handschrift niet uniek zijn, maar ook in andere handschriften voorkomen. Bovendien blijken er bij nadere beschouwing twee plaatsen te zijn die ook na correctie niet overeenstemmen met het Leidse handschrift of een ander handschrift uit de vroege traditie:

Dat ic < **dier**> smette bem ocusoen
Dat ic der smetten bem ocusoen
Dat ic **deser** smetten bem occusoen

Gruuthuse, vs. 39
Leiden, UB, BPL 2627
Baltimore, WAM, W. 189

De vorm *dier* in Gruuthuse komt in geen enkel overgeleverd handschrift voor. Ditzelfde zien we in vers 46:

Sul<c da>niche tranen up desen dach
Sul**cte**en**eg**he tranen up desen dach
So danighe tranen up desen dach

Gruuthuse, vs. 46
Brussel, KB, II 270
Leiden, UB, BPL 2627

In deze passage is de vorm in Gruuthuse wel zeer verwant aan het rederijkershandschrift uit de late traditie.

Een antwoord op de vraag naar de vorm van de legger die bij het correctieproces model stond, kan alleen gegeven worden wanneer men weet hoe de corrector met zijn legger omging en juist op dit punt is het beeld van zijn werkwijze niet geheel scherp te krijgen. Enerzijds lijken de minuscule wijzigingen die hij in verschillende woorden aanbrengt, bijvoorbeeld de verandering van *soude* naar *souds* en van *mine* in *mijnre*, erop te wijzen dat hij getracht heeft de Gruuthuse-tekst nauwkeurig naar het voorbeeld van zijn legger aan

te passen.²⁶ Anderzijds laat hij hier en daar ook steken vallen. Wanneer de corrector in het eerste gebed ingrijpt, past hij zijn tekst vrijwel altijd aan naar het model van het Leidse handschrift, maar wanneer hij niets verandert, kan dat zowel aan zijn legger als aan zijn nauwkeurigheid gelegen hebben.

Voor het tweede gebed is het correctiepatroon minder eenduidig. Eerder werd al zichtbaar dat de redactie van dit gebed in het Gruuthuse-handschrift nauw verwant is aan de andere handschriften uit de vroege traditie en dat er daarnaast een afzonderlijke late traditie bestaan heeft. Een aantal wijzigingen van de corrector resulteren in een nog nauwere verwantschap tussen de Gruuthuse-tekst en de vroege traditie, bijvoorbeeld in vs. 48:

Nu hebbe< ge>duldichede in mi	Gruuthuse, vs. 48
Nu hebbe verduldichede up mi	Londen, BL, Add. 39.638
Nu hebbe gheduldicheide in mi	Leiden, UB, BPL 2627

Waarschijnlijk stond er in het Gruuthuse-handschrift oorspronkelijk *verduldichede*, net als in het late handschrift Londen, BL, Add. 39.638. De corrector heeft deze vorm aangepast naar het model van de vroege handschriften, waaronder Leiden, UB, BPL 2627.

Dit patroon blijkt echter niet voor alle correcties geldig. De tegenovergestelde werkwijze wordt zichtbaar in vs. 30:

O he<rte hoe moochstu dit > ghedoghen	Gruuthuse, vs. 30
O <i>heere</i> dan mach ic niet gedogen	Antwerpen, RG, Neerl. 11
O herte hoe muechstu dit ghedooghen	Londen, BL, Add. 39.638

Waar in het Gruuthuse-handschrift tegenwoordig *herte* te lezen is, vinden we in twee parallelhandschriften, waaronder het vroege Antwerpse handschrift, de vorm *heere*. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat ook in het Gruuthuse-handschrift eerst *heere* stond: de beginletters van dit woord kon de corrector laten staan omdat ze ook het begin vormden van het woord *herte* dat hij wilde invoegen. Er zijn ongeveer 21 tekens geradeerd (afb. 21). Precies zoveel tekens hebben we nodig om de vorm te spellen uit het Antwerpse handschrift: *O heere dan mach ic niet gedogen*. Voor het spellen van een andere variant met *heere* in het handschrift Gent, UB, 2750 zijn twintig tekens nodig: *O heere dit maghic niet ghedoghen*. Een van deze twee vormen lijkt dus de oorspronkelijke tekst uit Gruuthuse te representeren. De variant die ná correctie in het Gruuthuse-handschrift te lezen is, komt verder alleen voor in het late handschrift Londen, BL, Add. 39.638. In tegenstelling tot wat in het eerste voorbeeld zichtbaar werd, past de corrector de tekst hier aan naar een vorm die in een laat handschrift is overgeleverd. Voor het tweede gebed is het niet mogelijk een patroon aan te wijzen: de ene keer lijkt de kopiïst een model gebruikt

²⁶ Gebed 1, vs. 108 en 102.

te hebben dat in een laat handschrift is overgeleverd, de andere keer corrigeert hij juist naar de vroege overlevering toe. Dit hoeft niet te betekenen dat de kopiïst verschillende leggers gebruikte. Waarschijnlijk beschikte hij over een legger waarin kenmerken uit beide overleveringstradities voorkwamen.

Zowel voor het eerste als voor het tweede gebed kan de vorm van de legger waar de corrector gebruik van maakte niet nauwkeurig gereconstrueerd worden. Toch worden een aantal patronen zichtbaar. Uit zijn werkwijze blijkt dat hij niet eenvoudigweg fouten verbeterde, maar getracht heeft het gedicht aan een legger aan te passen waar hij kennelijk een hogere status aan toekende. Die legger moet voor het eerste gebed met name varianten bevat hebben die in de vroege traditie courant waren. Het lijkt erop dat hij goed wist waar hij mee bezig was en de teksten waaraan hij werkte goed kende – anders waren de kleine verschillen tussen de versies hem waarschijnlijk helemaal niet opgeval- len. De juiste vorm van de tekst moet voor hem van groot belang zijn geweest want hij doet zichtbaar moeite om deze voor zijn lezer beschikbaar te stellen. Ook de manier waarop de corrector met de liederen omgaat, toont zijn grote vertrouwdheid met het materiaal en zijn bezorgdheid om het aanbieden van de correcte vorm. Karl Kügle wees ons erop dat de corrector ingrijpt in liede- ren waarbij de notatie vooral als geheugensteun dient met als doel het com- plexe ritme te verduidelijken. Hij brengt in de melodieën slechts toonverschil- len aan en laat de eigenlijke formule ongemoeid. Dit roept vragen op over de identiteit van deze persoon. Waarom kende hij aan zijn legger een hogere status toe dan aan de tekst zoals die in het Gruuthuse-handschrift stond en getroostte hij zich de moeite de tekst tot in de kleinste details aan te passen? Was hij misschien nauw betrokken bij de Gruuthuse-kring en beschikte hij over ouder, mogelijk oorspronkelijker materiaal? Voor de gebeden is het moei- lijk iets over de oorspronkelijkheid van de versies te zeggen. De wijziging van *in uwen scoet* in *vor uwen scoet* lijkt een aanpassing te zijn aan een meer dichter- lijke vorm die heel goed oorspronkelijk geweest kan zijn, maar doorgaans zijn de tekstuele verschillen te gering om er conclusies over oorspronkelijkheid aan te verbinden.

5. Boekbedrijf

De verspreiding van de Gruuthuse-gebeden speelt zich af binnen een beperkt gebied, en de handschriften waarin deze gebeden bewaard zijn gebleven, lijken in veel opzichten op elkaar. Het zijn vrijwel allemaal gebeden- en getijden- boeken die geproduceerd zijn door professionele kopiïsten en verluchters. Eigenlijk hoeft het nauwelijks te verbazen dat de tekstuele variatie gering is: de kopiïsten verstonden hun vak. Slechts hier en daar zijn ze te betrappen op kleine lees- en memorisatiefouten of op veranderingen die samenhangen met

de registraliteit van de gebeden. Het is hierdoor vrijwel onmogelijk om een eenduidige hiërarchie in de overlevering aan te brengen. Een notie als oorspronkelijkheid is maar heel beperkt bruikbaar, en iedere poging tot het opstellen van een stemma moet wel mislukken door het geringe aantal varianten en het karakter ervan. Maar ondanks deze observaties – of misschien zelfs wel dankzij – levert het onderzoek van de overlevering, en de nauwgezette bestudering van de variatie, interessante vragen en inzichten op.

De handschriften waarin de Gruuthuse-gebeden zijn overgeleverd, zijn over een periode van honderd jaar ontstaan en ze laten zien hoe in de loop van die eeuw kopiïsten met deze teksten zijn omgegaan. Zo wordt zichtbaar dat kopiïsten aan het begin van de vijftiende eeuw, wanneer de teksten net ontstaan zijn en de literaire mode van die dagen weerspiegelen, zeer zorgvuldig met hun legger omgaan. Er treedt zodoende relatief weinig variatie op in de gebeden. Het grote aantal tekstuele verschillen dat later in de overlevering ontstaat, lijkt niet alleen het gevolg te zijn van onnauwkeurigheden die door herhaald afschrijven ontstaan of die ontstaan doordat de taal nu eenmaal in de loop van de tijd verandert, maar hangt ook samen met de houding van kopiïsten ten opzichte van hun legger en ten opzichte van de teksten die zij daarin aantreffen. De kopiïsten moeten in de loop van het overleveringsproces een grotere afstand zijn gaan voelen ten opzichte van de voorbeeldtekst en ze veroorloofden zich, zo te zien, hierdoor meer vrijheden. Een goede illustratie hiervan biedt het rederijkershandschrift Brussel, KB, II 270 waarvan de oudste kern aan het einde van de vijftiende eeuw in Brugge gemaakt is. Niet alleen is het een van de laatst dateerbare bronnen met de eerste twee Gruuthuse-gebeden, het verschilt bovendien typologisch van de andere handschriften: geen gebeden- of getijdenboek, maar een klein papieren verzamelhandschrift met vooral rederijkersgedichten. De honderd jaar oude Gruuthuse-gebeden hebben hier hun plaats gevonden te midden van veel recente gedichten. Juist in deze verzameling treden bij de twee gebeden de meest opvallende varianten op. In het eerste gebed luidt vs. 142 in zo goed als alle bronnen: *Du verlaets ons van allen zeere*. In handschrift II 270 staat echter: *Du verlosses ons uijt allen zeere*. Was voor de kopiïst *verlaten* in de betekenis van ‘verlossen’ verouderd of te ongebruikelijk, of nam hij misschien aan dat de lezer van dit handschrift de oorspronkelijke lezing om die redenen niet zou begrijpen? Lang niet altijd is duidelijk wat nu precies de aanleiding heeft gevormd tot zijn aanpassingen, maar soms moet onbegrip een rol hebben gespeeld. In het tweede gebed bieden de verzen 117-118 daar een treffend voorbeeld van. In het Gruuthusehandschrift staat er in die verzen:

Ontsluut voor desen zondichen door
Dijnre ontaermicheden trezoor

In vertaling: ‘Open voor deze zondige dwaas de schatkamer van uw genade.’

Maar de kopiïst van handschrift II 270, en hij vermoedelijk niet als enige, meende dat *door* deur betekende. Hij miste het lidwoord bij *door* en voegde dit toe. Hij moet gedacht hebben dat de biddende ik in vs. 117 aan God vroeg om ‘voor deze zondaar de deur te openen’. Maar vervolgens sloot vs. 118 niet meer aan, en in plaats van het voorzichtig aan te passen, verving hij het oorspronkelijke vers rigoureuus. Het verspaar ziet er daardoor in dit handschrift als volgt uit:

Ontsluudt voor dese bezondeghe de door
Ende wilt haer hu gracie stellen voor

Deze twee voorbeelden laten zien dat er een voelbare afstand bestond tussen de rond 1400 geschreven gebeden en de bijna honderd jaar later actieve kopiïst.

Het zou de moeite waard zijn voor deze verzameling (maar ook voor andere verzamelhandschriften) nader te onderzoeken of de kopiïst met recente teksten anders omgaat dan met teksten die honderd jaar eerder ontstaan zijn. Het zou een beter inzicht kunnen geven in de motieven die ten grondslag liggen aan de wijze waarop een kopiïst met zijn legger omgaat: waarom en wanneer worden teksten heel getrouw gekopieerd, en wanneer en bij welke teksten neemt een kopiïst juist de vrijheid om veranderingen aan te brengen? Meer dan eens is geconstateerd dat de veranderlijkheid in de middeleeuwse tekstoverlevering niet in alle genres even sterk optreedt.²⁷ In canonieke geestelijke teksten, waarbij in de eerste plaats aan de bijbel moet worden gedacht, is variatie uit den boze, terwijl in profane teksten, zeker wanneer ze tot het domein van de voordrachtsteksten behoren, variatie een wezenskenmerk lijkt te zijn. De zeer geringe tekstvariatie die optreedt bij de overlevering van de Gruuthuse-gebeden zou kunnen samenhangen met het feit dat het hier geestelijke teksten betreft, al lijkt het zeker zo aannemelijk dat de zorg van de kopiïsten samenhangt met eerbied voor de literaire waarde van de gebeden.

De aard van de tekstoverlevering van de Gruuthuse-gebeden maakt het moeilijk om een meer dan globale ordening aan te brengen in de tekstgeschiedenis. Voor veel van de tekstgetuigen is het eenvoudig onmogelijk om meer te zeggen dan dat ze tot de vroege of late fase van de overlevering behoren. Maar na vergelijking van alle varianten in de Gruuthuse-gebeden kan het beeld wel degelijk verfijnd worden en valt er dus toch wel iets naders te zeggen over de onderlinge verhouding tussen specifieke tekstgetuigen en handschriften, en daarmee ook over de wijze waarop – beschouwd op microniveau – de kopiïsten aan hun voorbeelden kwamen en de handschriften samenstelden.

Hiervoor kwam de nauwe relatie tussen het Gruuthuse-handschrift, het Leidse handschrift UB, BPL 2627 en het Antwerpse handschrift RG, Neerl.

²⁷ Bijvoorbeeld Quast 2001, p. 45.

11 al ter sprake. Het zijn de drie vroegst dateerbare handschriften met Gruuthuse-gebeden, en het zijn de enige drie waarin de gebeden 5, 6 en 7 zijn overgeleverd. Het zijn juist deze drie gebeden die deel hebben uitgemaakt van het Gruuthuse-handschrift zoals het aanvankelijk is opgezet. De veel ruimer overgeleverde gebeden 1 en 2 zijn pas later aan die codex toegevoegd. De vroegste fase in het ‘gebedenboek’ van het Gruuthuse-handschrift wordt gevormd door het bifolium met de gebeden 5, 6 en 7, geschreven door de kopiist die de oorspronkelijke Gruuthuse-codex heeft opgezet. Naderhand zijn daaraan bladen toegevoegd met de gebeden 1 en 2, en nog weer later zijn, op tussengeschoven bladen, de gebeden 3 en 4 genoteerd. Maar wie goed kijkt naar dat oorspronkelijke bifolium, ziet dat het laatst genoteerde gebed (gebed 7), in geringe mate afwijkt van de gebeden 5 en 6 gelet op de opmaak en het aspect van het schrift. Er is dus reden een extra fase in de genese van het ‘gebedenboek’ te onderscheiden. Er ligt een cesuur tussen enerzijds de gebeden 5 en 6 en anderzijds gebed 7. Juist die gefaseerde totstandkoming van het Gruuthuse-handschrift, of beter gezegd, de groepering van gebeden die daarbij zichtbaar wordt, lijkt weerspiegeld te worden door de ordening van de Gruuthuse-gebeden in het Leidse handschrift. In dat handschrift staan de Gruuthuse-gebeden bij elkaar – zij het met één onderbreking, maar niet in de volgorde van het Gruuthuse-handschrift. Als eerste, op fol. 49r-53r, vinden we gebed 7. Dit Mariagebed wordt gevolgd door een tweede Mariagebed, dat niet in het Gruuthuse-handschrift staat. Het plaatst gebed 7 enigszins los van de andere. Na deze twee Mariagebeden volgen de gebeden 5 en 6, de *Salve regina*-parafraze van Jan van Hulst en het passiegebed. Ten slotte volgen de gebeden 1 en 2. Is het toeval dat de teksten in deze volgorde voorkomen? Of weerspiegelt het Leidse handschrift misschien een legger waarin de Gruuthuse-gebeden nog anders gegroepeerd waren? En vormt het Antwerpse handschrift, waarin de gebeden 1, 2, 5 en 7 precies in die volgorde staan, de weerspiegeling van een legger uit een iets latere fase? Het is goed mogelijk, al ontbreekt ieder zicht op de gebruikte leggers. In elk geval is duidelijk dat geen van de drie handschriften als legger gediend kan hebben voor een van de andere handschriften, hoe aantrekkelijk de hypothese ook lijkt dat met name het Gruuthuse-handschrift als zodanig gediend zou kunnen hebben.

De hiervoor besproken handschriften bevatten het grootste aantal Gruuthuse-gebeden en zijn onder meer op grond daarvan zonder twijfel in elkaars directe omgeving te situeren. Toch is ook duidelijk dat de tekstgetuigen die ze bevatten niet in alle opzichten op woordniveau de grootste nabijheid vertonen. Juist dan zien we een complex – en soms ook wel verwarrend – beeld.

Twee heel sterk verwante handschriften uit de vroege traditie van het eerste Gruuthuse-gebed zijn het hiervoor al besproken Leidse handschrift UB, BPL 2627 (circa 1400) en New York, PML, M. 76 (circa 1420). Ze staan van alle

overgeleverde vroege handschriften het dichtst bij de legger van de corrector. Wanneer spellingsverschillen buiten beschouwing worden gelaten, verschillen de handschriften op slechts 27 plaatsen van elkaar, waarbij het om zeven varianten gaat die in meer dan een handschrift voorkomen en om twintig unieke varianten die alleen in een van deze twee handschriften bewaard zijn gebleven. Het gaat daarbij in de meeste gevallen om zeer geringe verschillen: een aantal vergeten woorden in het Leidse handschrift – dat juist op dit punt vaak tamelijk slordig is –, het al dan niet voorkomen van kleine woordjes zoals *so* en minimale verschillen in de woordvorm. Onderzoek naar de varianten laat zien dat deze twee getuigen, hoe verwant ze ook zijn, niet direct op elkaar terug kunnen gaan. Maar het lijkt aannemelijk dat ze een gemeenschappelijke legger hebben, waarmee we dan verrassend dicht in de buurt komen van het handschrift waarvan de corrector zich moet hebben bediend.

Ook later in de overleveringsgeschiedenis zijn er twee handschriften die nadere aandacht behoeven. De handschriften Londen, BL, Add. 39.638 (ca. 1445) en Brussel, KB, 18.270 (ca. 1410-1420) hebben diverse gebeden gemeenschappelijk. Eén daarvan is het tweede Gruuthuse-gebed. Het gaat hier om twee tekstgetuigen die een grote verwantschap vertonen, zoals bijvoorbeeld blijkt in vers 69:

ca. 1395-1408	Den Haag, KB, 79 K 10 (Gruuthuse)	O gheest der godliker eenichede
ca. 1400	Leiden, UB, BPL 2627	O gheest der godliker eenicheide
ca. 1400-1410	Antwerpen, RG, Neerl. 11	O gheest der godliker <i>ewichede</i>
ca. 1410-1415	Parijs, BA, 565	O gheest der godliker eenichede
ca. 1410-1420	Brussel, KB, 18.270	O geest der godliker <i>coninlichede</i>
ca. 1420	Brussel, KB, IV 1096	O gheest der godliker eenichede
ca. 1445	Londen, BL, Add. 39.638	O gheest der godliker <i>coninlichede</i>
ca. 1475	Gent, UB, 2750	O gheest der godliker eenichede
ca. 1500	Brussel, KB, II 270	O gheest der godliker eenichede

Alleen in het Londense en Brusselse handschrift staat *coninlichede*, waar in alle andere handschriften *eenichede* en in één enkel handschrift *ewichede* staat.

De band tussen deze handschriften blijkt ondertussen niet alleen te liggen in de verwantschap van de tekstredacties van dit ene gebed. Beide handschriften behoren qua illuminatie tot de Goudrankengroep, ook al is het Londense handschrift veel luxueuzer van uitvoering, en de tekstuele inhoud vertoont veel parallellen. Van de twintig Middelnederlandse teksten uit het Londense handschrift die ook elders zijn overgeleverd, staan er elf ook in het Brusselse handschrift.²⁸ Daaronder zijn twee teksten die alleen in deze twee

²⁸ Over deze verwantschap uitvoeriger Oosterman 1995a, pp. 97-100.

handschriften zijn overgeleverd.²⁹ Een daarvan, *Hu lovic hemelsce conighinne*, weerspiegelt de actuele literaire mode en moet dus nieuw zijn geweest toen het in deze handschriften werd opgetekend. Ook met heel wat andere handschriften heeft het Londense handschrift teksten gemeen, al is die verwantschap kwalitatief en kwantitatief nergens zo sterk als met handschrift 18.270. De kwalitatieve verwantschap blijkt niet alleen uit het hiervoor gegeven voorbeeld uit het tweede Gruuthuse-gebed, maar ook uit het in negentien handschriften overgeleverde gebed *Ic bevele mi den helighen vloede* (Oosterman 1995a, pp. 266-267 (nr. 154)). Er bestaan van dit gebed sterk van elkaar verschillende redacties, maar juist in de twee hier besproken bronnen vinden we een redactie die elders niet voorkomt. De twee teksten die alleen in deze twee handschriften staan en het tweede Gruuthuse-gebed, waarmee ze een zeer verwante redactie delen, staan in het handschrift te Londen in elkaars directe omgeving. Het vormt een onmiskenbare aanwijzing dat de kopiist van het Londense handschrift in elk geval voor de samenstelling van één gedeelte van de codex gebruik heeft gemaakt van een legger die grote gelijkenis moet hebben gehad met het handschrift uit Brussel (Oosterman 1995a, pp. 98-100).

Onderzoek naar de overlevering van de gebeden uit het Gruuthuse-handschrift geeft een aantal mooie uitzichten op de werkwijze in het Brugse boekbedrijf. Het Gruuthuse-handschrift, en dan uiteraard vooral het gedeelte met de gebeden, neemt binnen die infrastructuur een bijzondere positie in. Het handschrift is nauw verwant met twee vroege gebedenboeken. Opmerkelijk daarbij is dat zeker het eerste gebed tekstvarianten bevat die in de vroege overlevering van die tekst verder niet voorkomen. Gaat het om varianten die wel degelijk ook in die vroege overlevering een rol hebben gespeeld, maar min of meer toevallig niet bewaard zijn gebleven buiten het Gruuthuse-handschrift? Dat is niet uit te sluiten, al lijkt het onwaarschijnlijk. Mogen we dan aannemen dat deze varianten aanvankelijk alleen bekend waren in de beperkte kring waarbinnen het Gruuthuse-handschrift circuleerde en pas zo'n 25 jaar later, mogelijk via een tussenschakel, in het circuit van de professionele productie van gebeden- en getijdenboeken verspreid zijn geraakt? En dat, misschien nog weer later, de corrector, teruggrijpend op oudere bronnen de tekst in het Gruuthuse-handschrift in overeenstemming heeft willen brengen met een redactie uit die vroege fase?

Niet alleen deze, toch hypothetische, constructie verbindt het Gruuthuse-handschrift, zij het aanvankelijk op enige afstand, met het netwerk van de professionele kopiïsten en librariërs. Er zijn tastbaarder aanwijzingen dat het handschrift in die kringen gemaakt moet zijn. De opzet en uitvoering van de

---

²⁹ *O Jhesus omoedich vader* (nr. 205) en *Hu lovic hemelsce conighinne* (nr. 347).

oorspronkelijke codex, de manier waarop het perkament is gelinieerd, het karakter van het schrift van kopiïst A en zeker ook de initialen aan het begin van gedicht 1, de gebeden 5 en 6 en het eerste lied laten zien dat dit het werk is van geschoolde ambachtslieden.³⁰ De reconstructie van Heeroma, die het handschrift laat ontstaan in een scriptorium, moge dan onjuist zijn en te sterk gekleurd door zijn romantische visie op de tekstverzameling en haar auteurs, de gedachte dat de dichters van het handschrift het schrijfwerk hebben uitbesteed aan beroepskopiïsten is geheel terecht.³¹

Een van de kopiïsten die hebben bijgedragen aan het handschrift heeft aantoonbaar een rol gespeeld in de professionele boekproductie te Brugge. Het gaat om kopiïst C die het lange tweede allegorische gedicht heeft genoteerd. Hij schreef een wat hoekige, tamelijk formele textualis. In de orthografie valt één bijzonderheid meteen op: het prefix *ver* is opvallend vaak los geplaatst van het woord waarmee het verbonden is (zie afb. 22).³² Het is alsof kopiïst C het prefix als een afzonderlijk woord opvat. Ditzelfde fenomeen, dat uiterst zeldzaam is, komt tevens en tamelijk frequent voor bij de kopiïst die een groot gedeelte van handschrift Brussel, KB, 19.588 voor zijn rekening nam. Deze orthografische eigenaardigheid lijkt wel een sjibbolet waaraan deze kopiïst is te herkennen (zie afb. 23).

Wie het schrift van Gruuthuse-kopiïst C en van de kopiïst van het Brusselse handschrift met elkaar vergelijkt, ziet namelijk diverse gelijkenissen. Karakteristiek is de vorm van de lange *s*, waarvan de verticale stok via een scherpe knik overgaat naar de vaak uitzonderlijk lange horizontale streep (zie afb. 24 en afb. 25). Een vergelijkbare lange streep is vaak te zien bij de *c*, die mede daardoor opvallend vaak een verbinding maakt met de erop volgende letter (zie afb. 26 en 27).

Handschrift 19.588 is een Brugs getijdenboek van omstreeks 1410-1415 dat door twee kopiïsten is vervaardigd (hier benoemd met X en Y). De hier besproken kopiïst (Y), die ongeveer de helft van het boek heeft geschreven, heeft onder supervisie van een andere kopiïst (X) gewerkt, althans zo lijkt het. Toch is het ook mogelijk dat kopiïst Y eerder werkzaam was en een onvoltooid gebedenboek heeft achtergelaten dat naderhand door X is geïncorporeerd in een omvangrijk getijdenboek. Bij vergelijking blijkt het schrift van X verzorgder, maar ook Y levert goed werk af en kopieert zowel Nederlandse als Latijnse teksten. Hij was een vaardige beroepskopiïst.

³⁰ Wij maken gebruik van de aanduiding van kopiïsten zoals Herman Brinkman die elders in deze bundel heeft voorgesteld.

³¹ Zie: Heeroma 1966, pp. 10-43.

³² Zie in de eerste honderd verzen: *ver langhen* (vs. 7), *ver swaert* (vs. 21), *ver ghat* (vs. 70), *ver bliden* (vs. 89), *ver leent* (vs. 93), *ver spreken* (vs. 96).

Als de hier voorgestelde identificatie correct is, en alles wijst daarop,³³ onderstreept dit het eerder geuite vermoeden dat het Gruuthuse-handschrift vervaardigd is in het milieu waar ook de gebeden- en getijdenboeken gemaakt werden die een rol hebben gespeeld bij de verspreiding van de Gruuthuse-gebeden.

6. Slot

Het onderzoek naar de tekstgeschiedenis van de Gruuthuse-gebeden toont een uiterst getrouwe overlevering, waarbinnen het vaak lastig is significante patronen te onderscheiden. De accuratesse van veel van de afschriften wekt bewondering voor het vakmanschap van de kopiïsten en maakt meteen ook nieuwsgierig naar wat er nu precies gebeurt wanneer een ervaren kopiïst een nauwkeurige kopie maakt. Hoeveel variatie treedt er bij dat proces op en wat is het karakter van die variatie? Zijn kleine verschillen enkel op te vatten als het onvermijdelijke resultaat van het kopieerproces, of zijn ze bruikbaar als significante aanwijzingen op grond waarvan redacties onderscheiden kunnen worden?

Om tot dit laatste in staat te zijn, zou je willen beschikken over alle schakels die de keten van de tekstgeschiedenis hebben gevormd. Maar we missen belangrijke getuigen in de overlevering: er moeten dus de nodige handschriften verloren zijn gegaan, maar hoeveel dat er zijn en hoe zij eruitzagen is moeilijk of niet vast te stellen. We kennen thans alleen perkamenten gebedenboeken, geschreven in een nette textualis en meestal rijk verlucht, en één papieren rederijkershandschrift in cursiefschrift. Werden deze kostbare boeken die vaak op bestelling vervaardigd waren ook als legger gebruikt? Of bestonden er eenvoudige papieren leggers? Onderzoek naar de verschillende redacties laat zien dat de meeste overgeleverde handschriften geen directe afschriften van elkaar kunnen zijn.

Ondanks de nog te geringe kennis op dit terrein is het binnen de getrouwe overlevering van de Gruuthuse-gebeden wel degelijk mogelijk patronen te herkennen. Er blijken een vroege en late overleveringsfase te onderscheiden, en binnen die fasen zijn er soms nog weer clusters te herkennen. Het Gruuthuse-handschrift en de handschriften Leiden, UB, BPL 2627 en Antwerpen, RG, Neerl. 11 staan zo dicht bij elkaar dat het aantal tussenliggende stappen nooit erg groot kan zijn geweest. Datzelfde bleek bij de vergelijking van het Leidse

---

³³ Zie bijvoorbeeld een aantal andere orthografische eigenaardigheden die in beide handschriften voorkomen: de tamelijk zeldzame spelling van *biachte* voor *biechte* en het zeer frequente gebruik van de *ij* waar we een korte *i* verwachten: *vijnde*, *dijnc*, *ontghijnc*, *sijnghen*, *brijngen* et cetera.

handschrift met New York, PML, M. 76. Geen van de genoemde bronnen is evenwel legger geweest voor een van de andere handschriften, al zijn de contouren van zo'n legger soms bijna uit te tekenen. Soms, zoals bij de vergelijking van de 'late' handschriften Brussel, KB, 18.270 en Londen, BL, Add. 39.638 moet zo'n veronderstelde legger de bron zijn geweest voor een samenhangende groep van teksten.

Binnen deze complexe overlevering speelt het Gruuthuse-handschrift een heel bijzondere rol. Het staat chronologisch aan het begin, maar bevat, zeker in het eerste gebed, varianten die pas later in de overlevering een grotere rol spelen. Bovendien laat de codex op een prachtige manier zien hoe 'verstoring' kan optreden binnen de tekstgeschiedenis door het verschijnsel van contaminatie: de gebeden 1 en 2 in dit handschrift combineren varianten uit ten minste twee takken van de teksttraditie omdat de corrector zich baseerde op een legger die een andere redactie vertegenwoordigde dan de te corrigeren tekst. Meestal is contaminatie alleen aanwijsbaar omdat twee delen van een vaak omvangrijke tekst bij verschillende takken van de teksttraditie blijken te behoren. Hier, in het Gruuthuse-handschrift, zien we de contaminatie terwijl ze ontstaat. Meteen ook realiseren we ons daarbij dat het zonder de zichtbaarheid van de corrector onmogelijk geweest zou zijn tot deze bevindingen te komen.

Het Gruuthuse-handschrift is in veel opzichten uniek, zoals elke middeleeuwse codex. De grondige kennismaking met alle aspecten van zo'n codex verdiept hoe dan ook het beeld van die unieke bron, van het middeleeuwse handschrift in ruimere zin en van de middeleeuwse cultuur, die zozeer bepaald is door wat is vastgelegd in geschreven bronnen. De materiële beschikbaarheid van het Gruuthuse-handschrift is van onschatbare waarde voor het onderzoek waar deze bijdrage verslag van doet. Door met een vergrootglas naar de overlevering van de gebeden te kijken, is veel zichtbaar geworden dat doorgaans in studies naar tekstoverlevering buiten beeld blijft. Maar daardoor is ook des te duidelijker geworden hoeveel details nooit te achterhalen zijn.

Naschrift

Op het moment dat de tekst van dit artikel al gereed was, kregen we de beschikking over een tot dan toe onbekend geïllustreerd handschrift op perkament (nu nog in bezit van de antiquaar Robert van der Graven) dat de eerste twee Gruuthuse-gebeden bevat.³⁴ Het handschrift, door ons op grond van een 16^e-eeuwse bezittersnotitie 'Handschrift-Bulteel' genoemd, bevat een aantal katernen die omstreeks 1460 te Brugge zijn vervaardigd en omstreeks 1500

³⁴ Zie afb. 28 voor het begin van *O glorieus almueghende god*, met op de linker pagina een miniatuur van de heilige Jacobus de Meerdere.

samengebonden zijn tot een gebedenboek van 46 folia. Vermoedelijk maakten de katernen voor die tijd deel uit van een omvangrijk gebeden- en/of getijdenboek. Het handschrift bevat vijf berijmde gebeden en een rond 1500 toegevoegd prozagebed bij de Gregoriusmis. Behalve de twee Gruuthuse-gebeden en het prozagebed bevat dit boek twee teksten van Anthonis de Roovere, de *Lof van den heijlighen Sacramente*, en de Marialof *Och alder glorieuste drachte*,³⁵ en verder het zeer ruim overgeleverde *Vrauwe vul ghenadichede*, een gebed over de vijftien vreugden van Maria.³⁶

Hoewel het niet meer mogelijk was de twee Gruuthuse-gebeden in dit artikel op te nemen, zijn de hier bewaarde versies zozeer de moeite waard, dat we er kort op ingaan. In beide gevallen betreft het afschriften die een heel eigen positie binnen de overlevering innemen en meer dan gemiddeld van de andere overgeleverde versies afwijken.

Het eerste gebed, *Miserere mei deus*, vertoont de grootste verwantschap met de versies uit de vroege handschriften Leiden, UB, BPL 2627 (ca. 1400) en New York, PML, M. 76 (ca. 1420), maar verder bevat deze tekst diverse unieke varianten die bedoeld lijken te zijn om de zinsbouw van de verzen te vereenvoudigen. Zo is in vs. 127-128 het enjambement weggewerkt. In het Gruuthuse-handschrift luiden deze verzen:

Dat ic de siele die du in mi
Sendes moet weder zenden in dij

En in het handschrift-Bulteel:

Dat die ziele die ghi zonts in mi
Hier na mach comen te dij

Het tweede gebed, *O glorieus almueghende god* is gekopieerd door een andere kopiïst dan gebed 1. Deze versie is het meest verwant aan de late handschriften Gent, UB, 2750 (ca. 1475) en Londen, BL, Add. 39638 (ca. 1445), al is de verwantschap niet in alle opzichten even sterk. Veel meer nog dan het eerste gebed, bevat deze tekst unieke varianten die de indruk wekken dat er een kopiïst aan het werk is geweest die wel heel vrij met zijn voorbeeld is omgegaan, en dit in nog sterkere mate dan de kopiïst die *Miserere mei deus* aanpaste. Zo bevat deze versie uitroepen als *ey*, *o* of *lacen* die in alle andere versies ontbreken en zijn er vaak een of twee woorden veranderd. Soms kunnen zij als vereenvoudiging aangemerkt worden, maar meestal betreft het een verandering in woordgebruik, waarbij regelmatig betekenisverandering optreedt. Vergelijk bijvoorbeeld vs. 41 in het Gruuthuse-handschrift – *Van duechden*

³⁵ Vgl. Mak 1955, pp. 136-148 en 180-186.

³⁶ Vgl. Oosterman 1995 dl. 2, p. 320 (nr. 359).

naect versleten in sonden – met die in het pas ontdekte handschrift: *Van duechden ydele vul van zonden*.

We mogen concluderen dat de Gruuthuse-gebeden in het handschrift-Bulteel sterk afwijken van de elders overgeleverde teksten, zonder dat nu al duidelijk is waar in de overlevering deze wijzigingen zijn opgetreden. Een nauwgezette studie van de varianten is nodig om de motieven en de gevolgen voor de betekenis van de gebeden te achterhalen. Of de kopiïsten van het handschrift-Bulteel verantwoordelijk zijn geweest voor deze aanpassingen, is alleen vast te stellen na een uitvoerige vergelijking met de andere teksten die zij aan dit boekje hebben bijgedragen. Een grondige studie is in voorbereiding.

Literatuurlijst

- Carton, C. (1849). *Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen*. Gent: Maetschappij der Vlaemsche bibliophilen. [Geraadpleegd exemplaar: Leiden, UB: 766 G 25, met aantekeningen van Willem de Vreese.]
- Deschamps, J. (1972). *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970. 2^e herz. druk, Leiden: E.J. Brill.
- De Gheldere, K. (1896). *Dietsce rime. Geestelijke gedichten uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw naar een hs. van het einde der XVe eeuw uitgegeven en van aantekeningen en woordenlijst voorzien*. Brugge.
- De Vreese, W. (1940). 'Het Gruuthuse-handschrift.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 59 (1939-1940): 241-261.
- Gerritsen, W.P. (1969). 'Kritische kanttekeningen bij de inleiding tot Heeroma's editie van het Gruuthuse-liedboek.' In: *De nieuwe taal* 62: 187-215.
- Heeroma, K. (1966). *Lieder en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift, dl. 1*. Leiden: E.J. Brill.
- Lievens, R. (1976). 'The hymn "Lof gheest ghenaeft"'. In: Gumbert, J.P. & M.J.M. de Haan (red.), *Essays presented to G.I.Lieftinck*. Dl. 3. Amsterdam: Van Gendt, pp. 99-110.
- Lyna, Fred. (1924). 'Een teruggevonden handschrift (Brussel, KB II 270)'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 43: 289-323.
- Mak, J.J. (1955). *De gedichten van Anthonis de Roovere, naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Oosterman, J.B. (1992). 'Pronkzucht en devotie. De overlevering van de gebeden in het Gruuthuse-handschrift.' In: Willaert, Frank e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam: Prometheus, pp. 187-206, 378-386.
- Oosterman, J.B. (1995a). *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. Amsterdam: Prometheus.

- Oosterman, J.B. (1995b). 'A prayer of one's own; rhymed prayers and their authors in Bruges in the first half of the fifteenth century.' In: Smeyers, Maurits & Bert Cardon (ed.), *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination around 1400 in Flanders and Abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993*. Leuven: Peeters, pp. 731-744.
- Oosterman, J.B. (1995-1996). 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling.' In: *Jaarboek 'De Fonteyne'* 37-38: 29-139.
- Oosterman, J.B. (2007). 'Arnheimer Lieder als rätselhaftes Bindeglied in der Literatur um 1400. Niederländisch-deutsche Sprachgemeinschaften in der Liedlyrik.' In: Schmuhl, Boje E. Hans & Ute Omonsky (Eds.), *Musikalische Aufführungspraxis in nationalen Dialogen des 16. Jahrhunderts. Teil 1: Niederländisches und deutsches weltliches Lied zwischen 1480 und 1640* (Michaelsteiner Konferenzberichte, 72). Michaelstein: Wißner-Verlag, pp. 37-51.
- Oosterman, J.B. (In voorbereiding). 'Het poëziealbum van Jacob van Malen. Gedichten in twee handschriften met de Excellente kroniek van Vlaanderen en hun herkomst.' In: *Biekorf*.
- Quast, B. (2001). 'Der feste Text. Beobachtungen zur Beweglichkeit des Textes aus Sicht der Produzenten.' In: Peters, U. (red.), *Text und Kultur. Mittelalterliche Literatur 1150-1450*. Stuttgart / Weimar: Metzler Verlag, pp. 34-46.
- Salemans, B. (2000). *Building Stemmas with the Computer in a Cladistic, Neo-Lachmannian, way. The Case of Fourteen Text Versions of Lanseloet van Denemerken*. Proefschrift Nijmegen.